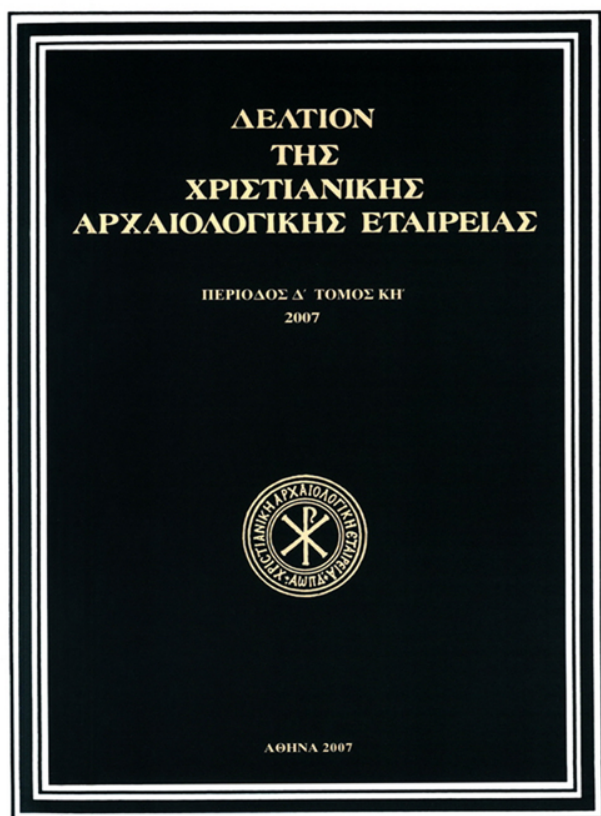

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 28 (2007)

Δελτίον ΧΑΕ 28 (2007), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Παύλου Μ. Μυλωνά (1915-2005)

Η λατινική φάση του καθολικού της μονής
Φανερωμένης στη Σαλαμίνα και η ανοικοδόμησή
του κατά την Τουρκοκρατία

Γρηγόρης Α. ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ

doi: [10.12681/dchae.580](https://doi.org/10.12681/dchae.580)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ Γ. Α. (2011). Η λατινική φάση του καθολικού της μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα και η ανοικοδόμησή του κατά την Τουρκοκρατία. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 28, 131–146.
<https://doi.org/10.12681/dchae.580>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η λατινική φάση του καθολικού της μονής
Φανερωμένης στη Σαλαμίνα και η ανοικοδόμησή
του κατά την Τουρκοκρατία

Γρηγόρης ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ

Περίοδος Δ', Τόμος ΚΗ' (2007) • Σελ. 131-146

ΑΘΗΝΑ 2007

Η ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΦΑΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΗΣ ΣΤΗ ΣΑΛΑΜΙΝΑ ΚΑΙ Η ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ¹

Θέση - Πληροφορίες - Έρευνα

Στο άκρο της Σαλαμίνας, κοντά στο στενό πορθμό που ενώνει το νησί με την απέναντι ακτή της Μεγαρίδος, βρίσκεται η μονή Φανερωμένης. Ο Lautembarges το 1577² βρίσκει τη μονή ερειπωμένη. Το έτος 1670 ο μοναχός Λαυρέντιος Κανέλλος από τα Μέγαρα ιδρύει κοινόβιο στην εγκαταλειμμένη μονή³. Πληροφορίες για τη μετά το 1670 εποχή μας δίνουν και έγγραφα από το αρχείο της μονής, που δημοσίευσε ο Χ. Γκητάκος⁴. Ο Γ. Λαμπάκης εξετάζει το καθολικό και θεωρεί πιθανό ότι ο ναός χρησιμοποιήθηκε από μοναχούς του δυτικού δόγματος⁵. Ο Α. Ευγγόπουλος μνημονεύει απλά τη μονή⁶, ενώ ο Γ. Σωτηρίου προχωρεί στην πρώτη συστηματική εξέταση του μνημείου⁷ και επισημαίνει στο καθολικό πολλά ξένα στοιχεία προς την αρχιτεκτονική του

17ου αιώνα και πιθανολογεί την ύπαρξη κτίσματος του 13ου ή του 14ου αιώνα. Ο Δ. Πάλλας μερικά χρόνια μετά υποθέτει την ανέγερση του καθολικού της μονής Φανερωμένης πάνω σε παλαιοχριστιανική βασιλική⁸ και αργότερα συγκρίνει το μνημείο με τα ερείπια ναού της Β' Ενετοκρατίας που βρίσκεται στην Ακροκόρινθο⁹.

Μεταγενέστεροι μελετητές ασχολούνται με το μνημείο μετά την ανίδρυση της μονής το 1670 (Εικ. 1-2). Μνημονεύουμε εδώ τον Α. Ορλάνδο¹⁰, τον Χ. Μπούρα¹¹, τον Μ. Χατζηδάκη¹², τον Α. Πετρονότη¹³, τον Μ. Μπίρη¹⁴. Τέλος, ο Χ. Γκητάκος ασχολείται κυρίως αγιολογικά με το μνημείο¹⁵.

Σημαντικές πληροφορίες για το καθολικό και τη μονή συνάγονται από μια σειρά εγγράφων που ανταλλάσσονται μεταξύ της μονής και των τουρκικών αρχών από το 1691 έως και το 1704¹⁶. Σύμφωνα με αυτά, μέχρι το

¹ Τα πρώτα συμπεράσματα της μελέτης αυτής παρουσιάστηκαν στο *Όγδοο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1988. Η εργασία αυτή δεν θα παρουσιαζόταν τόσο πλήρης χωρίς την πολύτιμη ανταλλαγή απόψεων με τον καθηγητή κ. Μ. Μπίρη. Βλ. και Μ. Μπίρης, «Το καθολικό της Μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα», *Έκκλησιες*, Γ', 176-187 (στο εξής: «Το καθολικό της Φανερωμένης»).

² Lautembarges, *Atlas*, 1570, 105.

³ Προβλ. *Άκολουθία του Όσιου Πατρός ήμων Λαυρεντίου, Κατά τό παραδοθέν κείμενον Νεοφύτου Μεταξά, μετενεχθέν δέ εις τήν άπλην γλώσσαν υπό Κ. Πανούση*, Αθήναι 1885, 20 κ.ε.

⁴ Χ. Γκητάκος, *Η Μονή Φανερωμένης Σαλαμίνας*, έξ έπόψεως ιστορικής, αρχαιολογικής και άγιογραφικής, εν Αθήναις 1981, 41 κ.ε. (στο εξής: *Φανερωμένη*).

⁵ Γ. Λαμπάκης «Η Μονή Φανερωμένης Σαλαμίνας», *Έσπερος*, Β' (1882) (στο εξής: «Φανερωμένη 1882»). Ο ίδιος «Η Μονή Φανερωμένης Σαλαμίνας», *Έβδομάς*, Αθήναι 1884 (στο εξής: «Φανερωμένη 1884»). Ο ίδιος «Η Μονή Φανερωμένης Σαλαμίνας», *Σωτήρ*, Α', τχ. Α', Αθήναι 1897.

⁶ Α. Ευγγόπουλος, *Έκκλησιές και μοναστήρια της Σαλαμίνας*, Αθήναι 1925.

⁷ Γ. Σωτηρίου, «Η έν Σαλαμίνα Μονή Φανερωμένης», *ΕΕΒΣ* 1 (1924), 119-120 (στο εξής: «Μονή Φανερωμένης»).

⁸ Δ. Πάλλας, «Σαλαμινικά», *ΑΕ* 1948-1949, 116 (στο εξής: «Σαλαμινικά»).

⁹ Δ. Πάλλας, «Μία άνώνυμη έκκλησία της Άκροκορίνθου και ή Φανερωμένη Σαλαμίνας», *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά*, Αθήναι 1960, 41-49.

¹⁰ Α. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, Αθήναι 1958.

¹¹ Χ. Μπούρας, «Έκκλησιαστική άρχιτεκτονική στην Έλλάδα μετά την Άλωση», *ΑΘ* 3 (1969) (στο εξής: «Αρχιτεκτονική»).

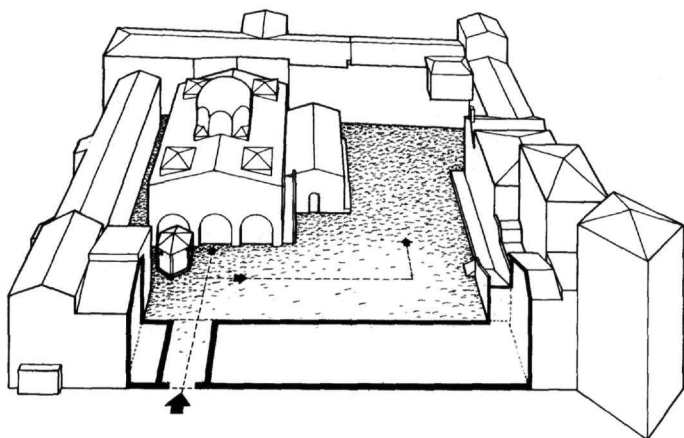
¹² Μ. Χατζηδάκης, «Αρχιτεκτονικοί τύποι και τρίκλιτη βασιλική», *ΙΕΕ*, ΙΑ' 1975, 269.

¹³ Α. Πετρονότης, «Ο Άγιο-Δημήτρης της πόλης Σαλαμίνας», *Έκκλησιές*, Α', 197 κ.ε. Ο ίδιος, «Η πολύτροπλη βασιλική του Αγίου Γεωργίου Ζαχόλης», *Έκκλησιές*, Β', 257 κ.ε. (στο εξής: «Η πολύτροπλη»).

¹⁴ Μπίρης, «Το καθολικό της Φανερωμένης».

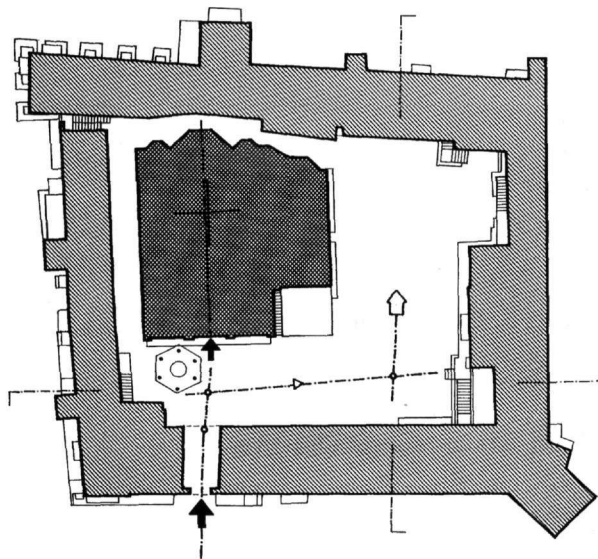
¹⁵ Γκητάκος, «Φανερωμένη».

¹⁶ Τα έγγραφα αυτά, που μεταφράστηκαν από την παλαιoturκή και δημοσιεύθηκαν από τον Χ. Γκητάκο, είναι: α) Άδεια του καδή των Αθηνών να επισκευασθεί το καθολικό και η μονή «χωρίς νά μεταβάλλωσιν τήν προτέραν αυτών κατάστασιν». Έτος έκδοσης έγγραφου 1102 από Εγείρας (1691 μ.Χ.). β) Διάταγμα του σουλτάνου που διατάσσει τον καδή των Αθηνών «νά

Εικ. 1. Προοπτική παράσταση της μονής Φανερωμένης. Στο άκρο δεξιό ο αμυντικός πύργος της μονής.

έτος 1691 καμιά άξια λόγου οικοδομική προσπάθεια δεν έγινε στη μονή. Ένα μικρό καθολικό της μονής έχει ήδη κατασκευασθεί στην περίοδο αμέσως μετά την εγκατάσταση του αγίου Λαυρεντίου στο χώρο (1670 μ.Χ). Δεν γίνεται καμιά μνεία του μεγάλου καθολικού, ενώ τούτο υπήρχε, ερειπωμένο προφανώς, στη μονή. Είναι προφανές λοιπόν ότι το σημερινό καθολικό δεν «ανηγέρθη εκ βάθρων», αλλά ανακαινίσθηκε αργότερα. Ο ίδιος ο άγιος Λαυρέντιος, εξάλλου, σε ιδιόχειρο σημειώμά του δηλώνει ότι «ανακαινίσε»¹⁷ τη μονή. Ο Lacroix βέβαια αναφέρει ότι η εκκλησία της μονής είχε ήδη περατωθεί το 1682¹⁸. Η ύπαρξη όμως δεύτερου ναού δίπλα στο σημερινό καθολικό, αφιερωμένου στον άγιο Νικόλαο, δίνει εξήγηση στην αναφορά αυτή. Ο

Εικ. 2. Κάτοψη του ισογείου της μονής.

Lacroix προφανώς αναφέρεται στο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου, όπου μέχρι σήμερα φυλάσσεται η ευρεθείσα εικόνα της Παναγίας.

Με άδεια των τουρκικών αρχών του 1691 φαίνεται ότι επιδιορθώθηκαν μόνο τα κελλιά, ενώ το 1701 μνημονεύεται άδεια για επιδιόρθωση της στέγης και του θόλου¹⁹. Από τα έγγραφα της μονής διαφαίνεται ότι το 1701, που ζητείται η τελευταία άδεια, δεν έχει αρχίσει η «ανακαινιση» του καθολικού. Η ανακαινιση δεν έχει ολοκληρωθεί ούτε το 1704, όπως φαίνεται από τη σιωπή για το θέμα αυτό στην αυτοκρατορική διαταγή του ίδιου έτους. Άλλο στοιχείο αποτελεί η πλάκα της αγίας τράπεζας, η οποία τοποθετήθηκε αμέσως μετά την ολοκλήρωση της στέγασης του καθολικού για να λειτουργήσει ο ναός²⁰. Η

γίνει επί τόπου ή υπό του Ίερού Νόμου απαιτούμενη εξέταση και να δοθεί ή σχετική άδεια επισκευής». Το διάταγμα μνημονεύει ότι με την αναφορά τους προς το σουλτάνο οι μοναχοί γνώριζαν ότι «ο τρούλλος της αρχαίας εκκλησίας που υπάρχει... κατέρρευσεν επί τινα μέρη και τα αρχαία κελλία». Έτος έκδοσης εγγράφου 1111 από Εγείρας (1700 μ.Χ.). γ) Απόφαση του καδή των Αθηνών, που συντάχθηκε προφανώς σε εκτέλεση της αυτοκρατορικής διαταγής που επιτρέπει «να επισκευάσωσι τα κατεστραμμένα μέρη της εν λόγω εκκλησίας χωρίς να αλλοιωθεί ο παλαιός τύπος». Έτος έκδοσης 1111 από Εγείρας (1700 μ.Χ.). δ) Νέα άδεια επισκευής του νέου καδή των Αθηνών για να επισκευάσουν τον «θόλον και τα λοιπά χρίζοντα επισκευής μέρη της ως εἴρηται εκκλησίας». Έτος έκδοσης 1112 από Εγείρας (1701). ε) Άδεια επισκευής «καταστραφέντων λόγω πολυκαιρίας μερών της αρχαίας εκκλησίας της μονής». Έτος έκδοσης εγγρά-

φου 1112 από Εγείρας (1701 μ.Χ.). ζ) Διάταγμα του σουλτάνου Αχμέτ του Γ', προς το βοεβόδα των Αθηνών, με το οποίο διατάσσονται οι τουρκικές αρχές να μην ενοχλούν τους μοναχούς και να μην απαιτούν τον ανάλογο «τζερεμέ» (πρόστιμο) από αυτούς (1705). Βλ. Γκιτάκος, «Φανερωμένη», 47-48.

¹⁷ Το σημείωμα του χειρογράφου αναφέρει: «1670-Μαΐου 17 ήλθα εγώ ο εὐτελής Λαυρέντιος εἰς νυσίν τῆς λεγομένης τό ἐπικλιν σαλαμῆνης καί ἀνακένισα τό μοναστήριον ποιήτον ἐρμωμένο ἀπό κερούς». Σημειώνουμε ότι η χρονολογία αναφέρεται στην άφιξη του αγίου Λαυρεντίου στην περιοχή. Βλ. Λαμπάκης, «Φανερωμένη 1884».

¹⁸ C. Lacroix, *Les îles de la Grèce*, Παρίσι 1689, 449-501.

¹⁹ Προκειται για εξασφάλιση μόνο αδειάς και δεν αφορά στην υλοποίηση του έργου στο συγκεκριμένο χρόνο.

²⁰ Η πλάκα βρισκόταν μέχρι το 1714 στην Ελευσίνα, κατά μαρ-

χρήση της πλάκας αυτής μαρτυρεί ότι η ανακαίνιση του καθολικού δεν είχε ολοκληρωθεί προ του 1714. Η ιστορία του καθολικού της μονής από τον Γεώργιο Μάρκου άρχισε το 1732 και τελείωσε το 1735²¹.

Σύμφωνα με τα αρχεία της μονής λοιπόν προκύπτει ότι μέχρι το 1704 καμιά εργασία δεν είχε γίνει στο σημερινό καθολικό της μονής. Μπορούμε λοιπόν να υποστηρίξουμε ότι το σημερινό καθολικό της μονής Φανερωμένης ανακαινίσθηκε με την ανακατασκευή της κάλυψής του μεταξύ των ετών 1704-1732, έτος που άρχισε η αργογράφηση του ναού. Θα ήταν δύσκολο εξάλλου να δεχθούμε ότι, ενώ διαρκούσε ο τουρκοβενετικός πόλεμος²² (1684-1718), γινόταν ένα τόσο σοβαρό οικοδομικό έργο. Συνεπώς η ανακαίνιση του ναού έγινε μάλλον μεταξύ των ετών 1719 και 1734, είναι έργο των αρχών του 18ου αιώνα και όχι του τέλους του 17ου αιώνα, όπως μέχρι σήμερα είχε υποστηριχθεί, και πρόκειται για έργο του ηγούμενου Ιωακείμ, υιού και διαδόχου του αγίου Λαυρεντίου (1707-1736).

Οικοδομική εξέταση του καθολικού

Μια προσεκτική ματιά στις τοιχοδομές του καθολικού αποκαλύπτει διαφόρους τρόπους δόμησης, που μνημονεύονται και από τον Σωτήριου.

Ο πρώτος τρόπος²³ αποτελείται από δόμους κογχυλιάτη λίθου δομημένους με επιμέλεια κατά το ισόδομο σύστημα, χωρίς την παρουσία πλίνθων (τοιχοδομή Α1). Αυτή καταλαμβάνει και το μεγαλύτερο μέρος της δυτικής πρόσοψης του ναού (Εικ. 3).

Ο δεύτερος τρόπος, που συναντάται μόνο στην ανατολική πλευρά, αποτελείται επίσης από δόμους κογχυλιάτη λίθου με διάσπαρτη και αραιή όμως παρεμβολή μεγάλων πλίνθων πάχους 4-5 εκ. (τοιχοδομή Α2)²⁴ (Εικ. 3).

Ο τρίτος τρόπος, που συναντάται μόνο στη βορεινή πλευρά, συνίσταται από ισοϋψείς μεγάλους δόμους κογχυλιάτη λίθου πλινθοπερίκλειστους, με χρήση μεγάλων πλίνθων πάχους 4-5 εκ. Η τοιχοδομή αυτή έχει επιδιορθωθεί σημειακά. Οι οριζόντιες στρώσεις των πλίνθων είναι διπλές και οι κατακόρυφες μονές²⁵ (τοιχοδομή Β1) (Εικ. 4). Παρόμοιος είναι ο τέταρτος τρόπος τοιχοδομής. Εφαρμόζεται είδος πλινθοπερίκλειστου συστήματος με μικρότερους δόμους από κογχυλιάτη λίθο, πλίνθους διατεταγμένες γύρω από τους δόμους (τοιχοδομή Β2), χωρίς την ακρίβεια που παρατηρείται στην προηγούμενη τοιχοδομή. Συναντάται εν μέρει στις υπερκατασκευές πάνω από τη σημερινή στέγαση του καθολικού²⁶ (Εικ. 3 και 4).

Ο πέμπτος τρόπος χρησιμοποιεί ως υλικό απλό κογχυλιάτη λίθο (τοιχοδομή Γ). Η τοιχοδομή κτίζεται κατά το ανισόδομο σύστημα σε ακανόνιστες ζώνες με δόμους φανερά μικρότερους από αυτούς των τοιχοποιιών τύπου Α' (Εικ. 3 και 4). Συναντώνται διάσπαρτοι πλίνθοι ποικίλων μεγεθών. Η τοιχοδομή αυτή χρησιμοποιείται στη δυτική και την ανατολική πλευρά και σε ένα μέρος των υπερκατασκευών²⁷.

Στον έκτο τρόπο, με τον οποίο είναι κτισμένες κυρίως οι μακρές πλευρές του ναού, γίνεται χρήση ασβεστόλιθων, που δομούνται σε αργολιθοδομή με σπάνιο εντοι-

τυρία τόσο του Spon που την είδε εκεί το 1716, όσο και του μητροπολίτου Αθηνών Μελετίου το 1717. Αυτό συνάγεται από το γεγονός ότι η πλάκα της αγίας τραπέζης του καθολικού, διαστ. 0,46×1,07×0,17 μ. φέρει την επιγραφή: ΚΤΗΣΙΚΛΕΑ ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΝ ΑΧΑΡΝΕΩΣ ΟΡΓΙΑΣΤΗΣ ΤΟΝ ΕΑΥΤΗΣ ΑΝΔΡΑ ΣΟΦΟΚΛΗΝ ΞΕΝΟΚΛΕΟΥΣ ΑΧΑΡΝΕΑ ΔΑΔΟΥΧΗΣΑΝΤΑ ΔΗΜΗΤΡΙ ΚΑΙ ΚΟΡΗ ΔΙΑΝΕΘΗΚΕΝ. Πλάκα με την ίδια ακριβώς επιγραφή συνάντησε στην Ελευσίνα ο Spon το 1676 και ο μητροπολίτης Αθηνών Μελέτιος το 1714. J. Spon, *Inscriptions antiques*, Λονδίνο 1685, III, 100. Μητροπολίτου Μελετίου, *Γεωγραφία, Ἀττική*, 1717, 349.

²¹ Η επιγραφή στο ειλητάριο του αγγέλου, ο οποίος απεικονίζονταν στη νοτιοδυτική παραστάδα του ναού, μνημόνευε το έτος ΑΨΛΕ (1735). Αναφέρει επίσης ότι ο ναός είναι επ' ονόματι της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος. Ιστορήθηκε επί ηγουμένης Ιωακείμ, υιού του αγίου Λαυρεντίου, με δαπάνη του ηγουμένου και ενός μοναχού Ιωάσαφ, επί αρχιερέως Αθηνών Ζαχαρία. Εργάσθηκαν στο καθολικό ο Γεώργιος Μάρκου και οι μαθητές του Νικόλαος Μπενιζέλος, Γεωργάκης και Αντώνιος. Βλ. και Γκητά-

κος, «Φανερωμένη», 157-158.

²² Χατζηδάκης, ό.π. (υποσημ. 12), 19-47.

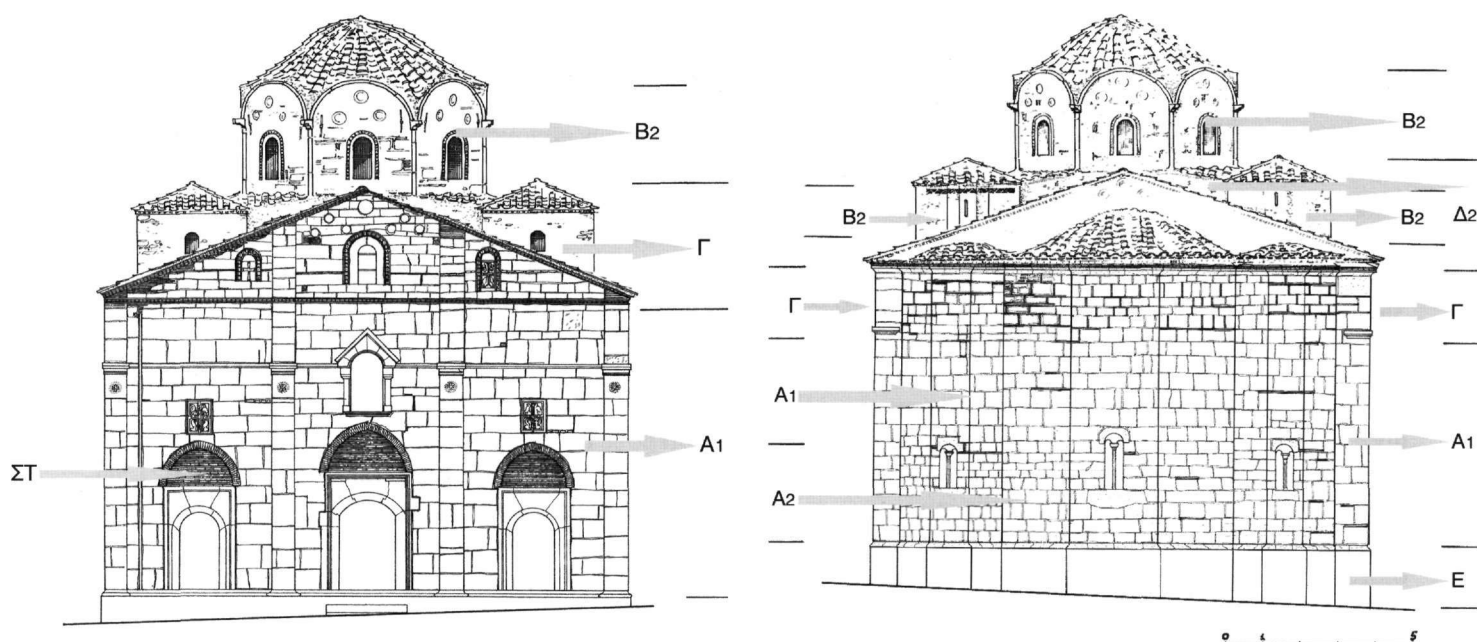
²³ Καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της δυτικής πρόσοψης του ναού και το μεσαίο τμήμα της ανατολικής πλευράς.

²⁴ Η παρεμβολή των πλίνθων και οι σαφώς μικρότεροι δόμοι δηλώνουν ότι η τοιχοποιία αποτελεί προσθήκη στο υπάρχον κτίσμα.

²⁵ Εκτείνεται σε ύψος τριών δόμων στο ανώτερο τμήμα της βορεινής πλευράς.

²⁶ Η τοιχοδομή αυτού του τύπου συναντάται στον τρούλλο του ναού και στους ανατολικούς τοίχους των πυργίσκων, που έχουν αφίδες πάνω από το ιερό βήμα, όπου και εκπίπτει σε ένα είδος αμελούς πλινθοπερίκλειστου συστήματος.

²⁷ Με τον τρόπο αυτό είναι κτισμένο το ανώτερο τμήμα της πρόσοψης (δυτικής πλευράς) του ναού, το ανώτερο τμήμα των αφίδων του ιερού βήματος (κεντρικό τμήμα ανατολικής πλευράς) και οι ανατολικές και δυτικές πλευρές των πύργων, που βρίσκονται στις τέσσερις γωνίες της στέγης του ναού. Στην πρόσοψη είναι έκδηλη η προσπάθεια για μεγαλύτερη φροντίδα κατά το κτίσιμο.

Εικ. 3. Η δόμηση της δυτικής και της ανατολικής πλευράς του καθολικού.

χισμό μαρμαρίνων διάσπαρτων θραυσμάτων από παλαιότερη χρήση (τοιχοδομή Δ1)²⁸ (Εικ. 4).

Ο έβδομος τρόπος, που χρησιμοποιείται κυρίως στο ανατολικό αέτωμα του ναού, είναι αργολιθοδομή από ασβεστολίθους με διάσπαρτες ακανόνιστες πλίνθους, συχνά σε θραύσματα (τοιχοδομή Δ2)²⁹ (Εικ. 3).

Ο όγδοος τρόπος τοιχοδομής συναντάται κυρίως στο βορεινό τείχος και συνίσταται από ευτελή αργολιθοδομή, με χρήση διάσπαρτων πλίνθων και κεράμων (τοιχοδομή Δ3)³⁰ (Εικ. 4).

Στα τύμπανα των τόξων των ανοιγμάτων υπάρχει πλινθοδομή από κίτρινες πλίνθους σε οριζόντιες στρώσεις (τοιχοδομή ΣΤ)³¹ (Εικ. 3).

Τέλος, το βάθρο του ναού είναι κατασκευασμένο από ημίξεστες ογκολιθοδομές από λευκό λίθο (τοιχοδομή Ε) (Εικ. 3 και 4).

Αξιόλογη ποικιλία παρουσιάζουν και τα γείσα του ναού. Στη δυτική πλευρά, στους πύργους, στο ανατολικό αέτωμα και στις μακρές πλευρές τα γείσα είναι οδοντωτά από δύο σειρές πλίνθων. Λοξότμητο λίθινο γείσο, όπου επικάθεται διπλή πλίνθινη οδοντωτή ταινία που φέρει διπλή σειρά λίθινων πλακών διαμορφώνεται στα γείσα του ιερού βήματος (Εικ. 5). Το λίθινο γείσο αποτελείται από μικρά τμήματα λίθων. Άλλα από αυτά είναι από λευκό λίθο με καμπύλη και λοξοτομία, και άλλα από κογχυλιάτη λίθο με λοξοτομία σχεδόν ευθύγραμμη. Πρόκειται για λίθινο γείσο που συνετέθη από ετερόκλητα τεμάχια.

Τη βάση του ναού, στη σύνδεσή της με το βάθρο, περιτρέχει λίθινο κυμάτιο από ποικίλο υλικό και διατομής³² (Εικ. 3). Στην πρόσοψη, στο κεντρικό τμήμα, έχουν χρησιμοποιηθεί επιμελώς λαξευμένα μέλη. Αντίθετα, στα

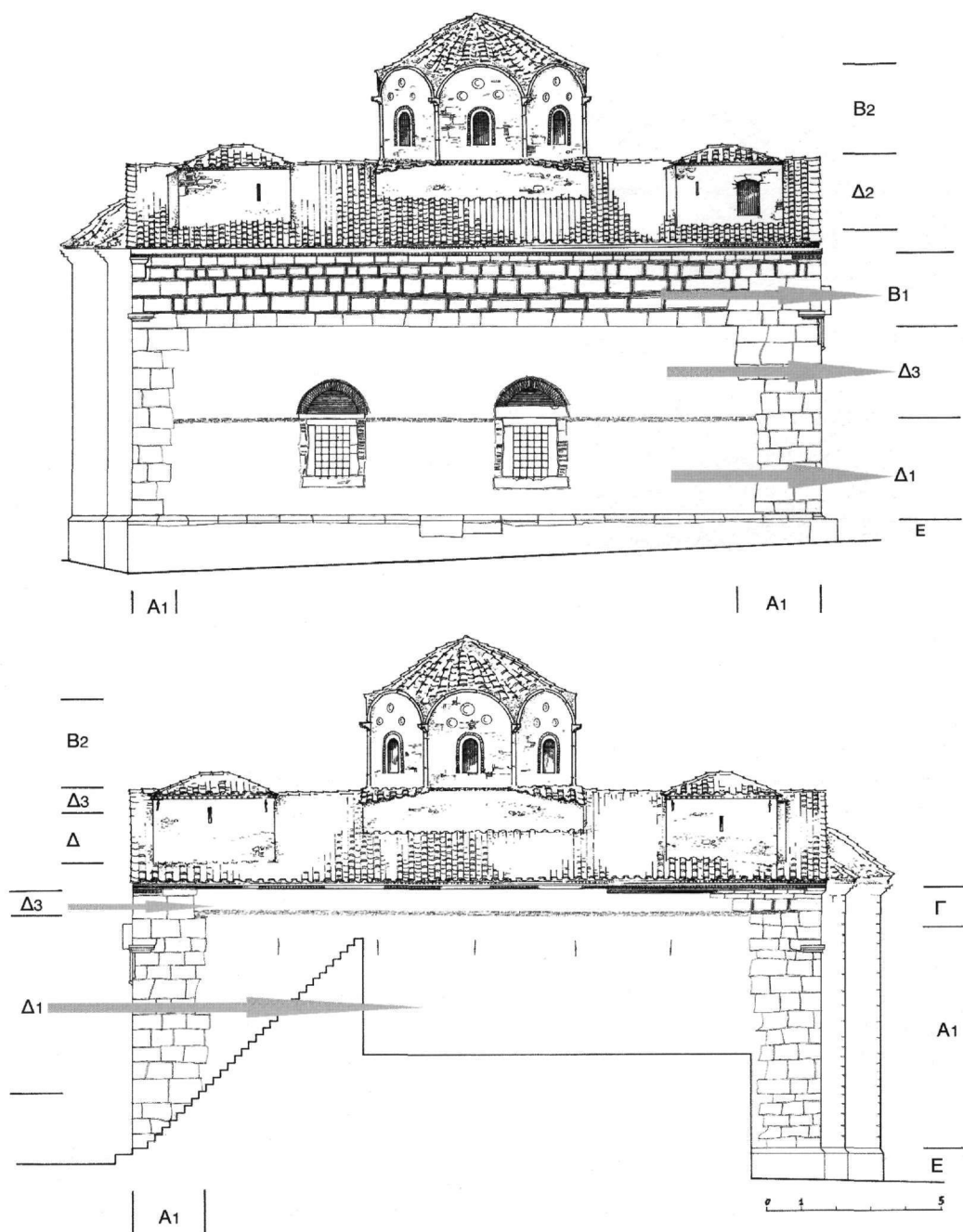
²⁸ Με τον τρόπο αυτό είναι κτισμένες οι μακρές πλευρές του ναού στο μεγαλύτερο τμήμα τους και η βορεινή πλευρά από τη βάση της μέχρι την πλίνθινη οριζόντια ζώνη που βρίσκεται στο ύψος της γένεσης των τόξων των πλάγιων παραθύρων (τοιχοδομή Δ1).

²⁹ Χρησιμοποιείται στο ανατολικό αέτωμα του ναού, στις βορεινές και τις νότιες πλευρές των πύργων και στη βάση του τρούλλου.

³⁰ Συναντάται στο τμήμα του βορεινού τοίχου μεταξύ της οριζόντιας πλίνθινης ζώνης στο ύψος των αψίδων των παραθύρων και της πλινθοπερίκλειστης τοιχοδομής (τοιχοδομή Δ3).

³¹ Υπάρχει μόνο στα τύμπανα των τόξων των θυρών και των παραθύρων για την πλήρωση.

³² Προφανώς αυτό το στοιχείο εννοεί ο Σωτηρίου, όταν αναφέρεται σε «γείσο» στη βάση του ναού. Βλ. Σωτηρίου, «Μονή», 115.

Εικ. 4. Η δόμηση της βορεινής και της νότιας πλευράς του καθολικού.

πλάγια τμήματα τα μέλη είναι αμελέστατα επεξεργασμένα³³.

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι οι τοιχοδομές από κογχυλιάτη λίθο A1³⁴ και A2, η πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομή B1³⁵, οι αργολιθοδομές Δ1 και Δ3, καθώς και η ογκολιθοδομή E, ανήκουν στην παλαιότερη, την

³³ Κατά τον ίδιο τρόπο διαμορφώνεται η βορεινή πλευρά του ναού, καθώς και η ανατολική, στη βάση των αφίδων του βήματος.

³⁴ Κατά πάσα πιθανότητα στην τοιχοδομή του τύπου Γ, όπως ίσως και στην τοιχοδομή τύπου B2, οι δόμοι από κογχυλιάτη λίθο προέρχονται από την επεξεργασία μεγαλύτερων δόμων παλαιότερων φάσεων, που βρίσκονται διάσπαρτοι στα ερείπια του καθολικού.

³⁵ Θεωρούμε ότι η τοιχοποιία B1 ανήκει στην πρώτη φάση του

Εικ. 5. Τα λίθινα γείσα των αφίδων του ιερού βήματος.

πρώτη φάση του ναού, πριν από το 1557. Στη νεότερη, τη δεύτερη φάση, του 18ου αιώνα, ανήκουν η τοιχοδομή Γ από κογχυλιάτη λίθο με διάσπαρτες πλίνθους, η αμελής πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομή Β2³⁶ και η αργολιθοδομή με θραύσματα πλίνθων Δ2³⁷ (Εικ. 6).

μνημείου, διότι: α) η ιδιαίτερη επιμέλεια με την οποία είναι δομημένη δεν συναντάται το 18ο αιώνα και β) στην ίδια τοιχοποιία υπάρχει τμήμα που έχει επιδιορθωθεί με κίτρινες πλίνθους, προφανώς στις εργασίες ανοικοδόμησης της δεύτερης φάσης.

³⁶ Η χρησιμοποίηση της λιγότερο φροντισμένης τοιχοποιίας του τύπου Β2 στον τρούλλο του ναού και της επιμελούς τοιχοποιίας του τύπου Β2 στο βορεινό τοίχο, που δεν είναι ορατός, θα αποτελούσε ανατροπή της συνήθους τάσης κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Τοιχοποιίες ανάλογες με τη Β2 συναντούμε π.χ. στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Σινάμινο Αττικής, του 17ου αιώνα. Βλ. Ε. Καμπούρη, «Η εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Σινάμινο Αττικής», *Ἐκκλησιές*, Β', 231-241. Πρβλ. Α. Ορλάνδος, «Τά χριστιανικά μνημεία τοῦ Ὁρωποῦ», *ΔΧΑΕ Δ'* (1927), 34-40. Για την απλούστευση των μορφών βλ. και Μπούρας, «Αρχιτεκτονική», 162-172.

³⁷ Βλ. και Α. Τζάκου, «Το καθολικό της μονής Ἀβελ στην Βήσσανη Πωγωνίου Ηπείρου» *Ἐκκλησιές*, Β', 58. Ρ. Στυλιανού, «Το καθολικό της Μονής Σωσίνου στο Πωγώνι, στο ίδιο, 67. Π. Μυλωνάς, «Η μονή Πέτρας στην Νότια Πίνδο», στο ίδιο, 121. Ι. Καρατζόγλου, «Η μονή Αγ. Τριάδας Δρακότρυπας», στο ίδιο, 139. Μ. Χρυσουλάρη-Σπανού, Μ. Καρυώτου, «Ο ναός του Αγ. Δημητρίου στη Χρυσάφα Λακωνίας» στο ίδιο, 288. Β. Παλάτζα, «Ο ναός του Αγ. Νικολάου στο Προάστειο Μάνης», στο ίδιο, 290 κ.α.

Τρόποι δομής

Στην παλαιότερη φάση ανήκουν και οι κίονες στο εσωτερικό του ναού. Οι τοίχοι του ναού διασώζονταν στις αρχές του 18ου αιώνα σε ικανό ύψος διότι:

α. Τα τόξα της διαμήκου τοξοστοιχίας είναι ημικυκλικά χωρίς υπερύψωση, αλλά με μικρή έλλειψη ως προς το ημικύκλιο. Αντίθετα, όλα τα εγκάρσια τόξα, που συνδέουν τις παραστάδες με τους κίονες, είναι ελαφρά και ακανόνιστα οξυκόρυφα³⁸.

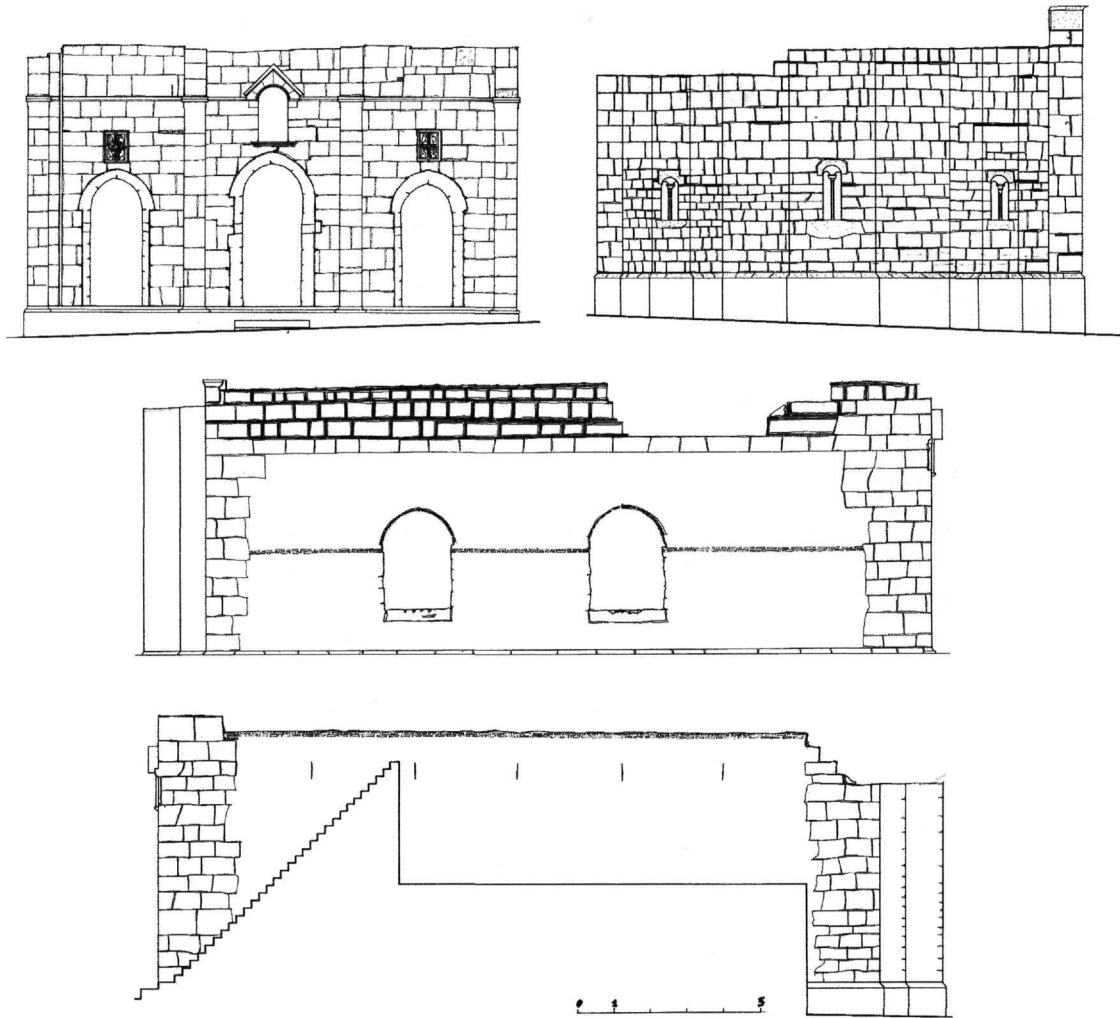
β. Ο κοσμήτης στο ύψος της γένεσης της καμάρας του μεσαίου κλίτους διαφέρει από τους κοσμήτες των πλαγιών κλιτών, ενώ είναι όμοιος με τον κοσμήτη που βρίσκεται στο δυτικό τοίχο και που ανήκει στην παλαιότερη φάση. Τα δύο είδη λοιπόν των τόξων δομήθηκαν σε διαφορετικές φάσεις³⁹.

γ. Στο δυτικό άκρο των μακρών πλευρών γίνεται χρήση σταυροθολίου με νευρώσεις σε αντίθεση με τα «φουρνικά» που καλύπτουν τα υπόλοιπα κλίτη⁴⁰. Τα σταυροθόλια ανήκουν προφανώς στην παλαιότερη φάση του μνημείου και διασώθηκαν λόγω της θέσης τους κοντά σε γωνίες και τοίχους. Διασώθηκε, βέβαια, και το υπερκείμενο τόξο του δυτικότερου μετακλινίου (Εικ. 7 και 8). Η γραμμή διαχωρισμού λοιπόν των δύο φάσεων στη στήριξη των θόλων από τις δύο κιονοστοιχίες βρίσκεται στο ύψος περίπου του κοσμήτη που περιτρέχει το κεντρικό κλίτος.

³⁸ Ημικυκλικά τόξα χωρίς υπερύψωση χρησιμοποιούνταν ευρύτερα και κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, όπως επίσης και στη δυτική αρχιτεκτονική. Εντούτοις, θεωρούμε εντελώς απίθανο να έχει γίνει ταυτόχρονα χρήση δύο διαφορετικών ειδών στήριξης, δηλαδή τόξων και φουρνικών για να υποστηρίξουν τη στέγαση του ναού.

³⁹ Ενδεικτικά αναφέρουμε τους Αγίους Αναργύρους Κολοκύνθη, αλλά και τον Άγιο Νικόλαο στα Λεμόνια της Σαλαμίνας. Βλ. και Α. Ορλάνδος, «Αί καμαροσκέπαστοι βασιλικάι τῶν Ἀθηνῶν», *ΕΕΒΣ* 2 (1925) (στο εξής: «Καμαροσκέπαστοι βασιλικάι»). Ο ίδιος, «Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *L'Hellénisme contemporain*, 1953, 207-211 (στο εξής: «Αρχιτεκτονική»). Ι. Τραύλος, *Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν*, Αθήναι 1960. Α. Τανούλας, «Οι Ἅγιοι Ἀναργυροὶ Κολοκύνθη», *Ἐκκλησιές*, Β', 179-190.

⁴⁰ Τα βεργία των σταυροθολίων της Τουρκοκρατίας, που αποτελούνται από λίθινους θολίτες σε σειρά, όπως π.χ. στον Άγιο Γεώργιο Ζάχολης, ή και πλίνθους, όπως π.χ. στις εκκλησίες της Ὑδρας, είναι αρκετά μεταγενέστερες. Τα βεργία αυτά μοιάζουν με βεργία άλλων μνημείων της Αττικής, όπως π.χ. της Ὁμορφης Εκκλησίας. Βλ. και Πετρονότης, «Η πολύτρουλλη», 258-259. Μ. Φινέ, «Η εκκλησία της Υπαπαντής στην Ὑδρα», *Ἐκκλησιές*, Α', 227. Χ. Μπούρας, *Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις*, Αθήναι 1965.

Εικ. 6. Οι σωζόμενοι τοίχοι των πλευρών του καθολικού κατά το 1670.

Αξιολόγηση της ανοικοδόμησης κατά την Τουρκοκρατία

Η επιλογή του τύπου της τρουλλαίας δρομικής βασιλικής για τη στέγαση του μνημείου αποτελεί πρωτότυπη εφαρμογή στη νότια Ελλάδα⁴¹ και εισάγει στην περιοχή

το νέο τύπο της τρουλλαίας δρομικής βασιλικής⁴² στη ναοδομία μετά την Άλωση⁴³. Χρονικά λίγο πριν από τη Φανερωμένη, η τρουλλοκαμάρα ως υποκατάστατο του τρούλλου εφαρμόζεται από τους αθηναίους πρόσφυγες στο καθολικό της μονής του Αγίου Νικολάου στα Λεμόνια της Σαλαμίνας⁴⁴. Όπως προκύπτει από τα αρ-

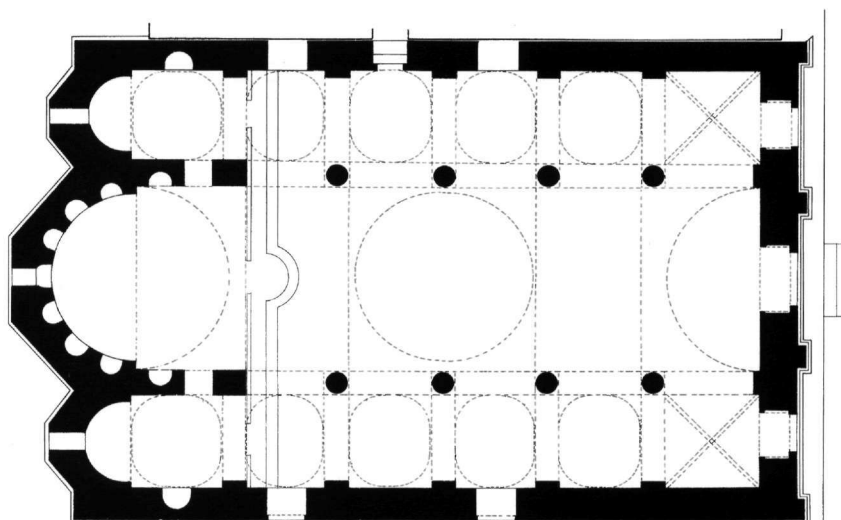
⁴¹ Για τη δημιουργία ενός νέου τύπου ναού εξετάζονται συγκριτικά κυρίως το περίγραμμά του, η διάταξη της κάτοψής του και ο τρόπος στέγασής του.

⁴² Η Φανερωμένη κτίστηκε μεταξύ των ετών 1705-1735, η Κοίμηση της Θεοτόκου της Ύδρας το 1766-1774, το Καστέλι Σπετσών το 1793, ο Άγιος Δημήτριος Σαλαμίνας το 1806, ο Άγιος Γεώργιος στη Ζάχολη γύρω στο 1830 κτλ.

⁴³ Βλ. και Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 10), 288-305. Ο ίδιος, «Αρχιτεκτονική», 207-211. Τραυλός, ό.π. (υποσημ. 39), 189. Γ. Σωτηρί-

ον, *Χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία*, Αθήναι 1942, 501. I. Travlos - J. Franz, «The Church of Dionysios Areopagite and the Palace of Archbishop of Athens in the 16th Century», *Hesperia* 34 (1965), 157-202.

⁴⁴ Η τρουλλοκαμάρα διαδόθηκε στη συνέχεια στα νησιά του Αργοσαρωνικού μαζί με τον τύπο της τρουλλαίας βασιλικής που εφαρμόστηκε πρώτα στη Φανερωμένη βλ. και Travlos - Franz, ό.π., 177-179.

Εικ. 7. Κάτοψη του καθολικού.

χεία της μονής που προαναφέραμε, είναι βέβαιο ότι η πρόθεση των κτητόρων να χρησιμοποιήσουν τον τρούλλο στη στέγαση του ναού χρονολογείται τουλάχιστον από το 1700⁴⁵.

Οι τέσσερις γωνιαίοι πυργίσκοι στο καθολικό της μονής Φανερωμένης αποτελούν επίσης καινοτομία, που δεν βρήκε στη συνέχεια μιμητές⁴⁶. Η προσπάθεια να ερμηνευθούν οι αυτοτελείς πυργίσκοι της στέγης ως αμυντικά κτίσματα δεν έχει βάση. Στη νοτιοδυτική γωνία του συγκροτήματος της μονής σώζεται ακόμα ισχυρότατος αμυντικός πύργος, ικανός να ανταποκριθεί στις αμυντικές ανάγκες⁴⁷. Εντούτοις, οι τέσσερις γωνιαίοι πυργίσκοι εξυπηρετούν συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό σκοπό. Οι προς ανατολάς πύργοι διαθέτουν προεξέχουσα ημιεξαγωνική αψίδα με δύο κόγχες, εντοιχισμένες εκατέρωθεν. Η τοιχοποιία αυτή είναι εμπλουτισμένη με πλίνθινες διακοσμητικές ζώνες στο νοτιοανατολικό

πύργο της ανατολικής πλευράς, πρόσθετη διακόσμηση όπως συνέβαινε στην ανατολική πλευρά των βυζαντινών ναών. Αποτελούν συνεπώς παρεκκλήσια. Οι δυτικοί πύργοι διαφοροποιούνται. Μόνο ο βορεινός έχει τη μορφή παρεκκλησίου⁴⁸. Οι λόγοι που ώθησαν στην ανέγερση παρεκκλησίων στη στέγη του ναού δεν είναι γνωστοί. Πιθανώς ο ναός προοριζόταν για τη λειτουργία των «ακομήτων»⁴⁹.

Η διάταξη της πρόσοψης του καθολικού της μονής Φανερωμένης είναι το στοιχείο που δεσπόζει στην όλη σύνθεση (Εικ. 9). Οι νέοι κτήτορες κατασκεύασαν μια απόληξη που κατέληγε σε ένα ενιαίο αέτωμα. Προέκτειναν μάλιστα τις τέσσερις παραστάδες της όψης μέχρι τη στέγαση του ναού. Το αέτωμα περιβάλλεται από πλίνθινη οδοντωτή ταινία. Οδοντωτή ταινία περιβάλλει και τα δύο θωράκια που προέρχονται από παλαιότερα μνημεία, καθώς και το κεντρικό μονόλοβο παράθυρο⁵⁰.

⁴⁵ Για πρώτη φορά η πρόθεση δημιουργίας τρούλλου μνημονεύεται στην αναφορά των μοναχών προς το σουλτάνο.

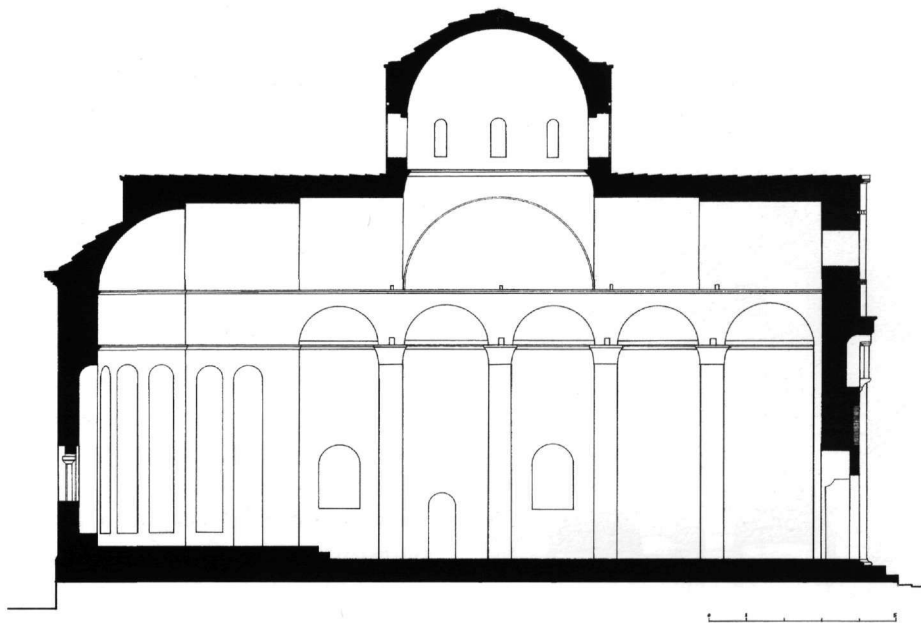
⁴⁶ Η λογική των ασκητηρίων ή το αποτέλεσμα συμβολικών συσχετισμών δεν είναι πειστικά. Η συμβολική άποψη, σύμφωνα με την οποία οι πυργίσκοι αποτελούν υποκατάστατα τεσσάρων γωνιαίων τρούλλων, πρέπει να αποκλεισθεί λόγω της μη επικοινωνίας με τον εσωτερικό χώρο. Βλ. Σωτηρίου, «Μονή Φανερωμένης», 118 και Γκητάκος, *Φανερωμένη*, 122.

⁴⁷ Το συγκρότημα της μονής διαγράφεται προοπτικά με εμφανέστατο τον αμυντικό πύργο στο άκρο δεξιά στην Εικ. 1. Βλ. Κ. Παπαϊωάννου, *Τα ελληνικά μοναστήρια σαν αρχιτεκτονικές συνθέσεις*, Αθήνα 1977.

⁴⁸ Ο Χ. Γκητάκος αναφέρει κόγχες και στους τέσσερις πύργους, που όμως δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Για το λόγο αυτό χαρακτηρίζει και τα τέσσερα ησυχαστήρια. Βλ. Γκητάκος, *Φανερωμένη*, 121-122.

⁴⁹ Ι. Φουντούλης, *Ἡ εἰκοσιτετράωρος ἀκομήτος δοξολογία*, Αθήνα 1963.

⁵⁰ Το αριστερό θωράκιο χρονολογείται από τον Δ. Πάλλα προ του 1000 (Πάλλας, «Σαλαμινικά», 116, σημ. 3). Τα υπόλοιπα θωράκια έχουν χρονολογηθεί από τον Γ. Σωτηρίου το 13ο ή το 14ο αιώνα. Εντούτοις, μια λεπτομερέστερη παρατήρησή τους δείχνει ότι τα δύο θωράκια που βρίσκονται χαμηλότερα, υπεράνω των πλάγων θυρών, έχουν κατασκευασθεί σε διαφορετικές

Εικ. 8. Διαμήκης τομή του καθολικού.

Από την πρόσοψη μόνο στο αέτωμα γίνεται χρήση στοιχειώδους κεραμικού διακόσμου, κάτι πολύ φυσικό, αφού ουσιαστικά αποτελεί το μόνο τμήμα της πρόσοψης που αναδομήθηκε το 18ο αιώνα.

Στο χαμηλότερο και αρχαιότερο τμήμα της πρόσοψης, μαρμάρινες γλυπτές πλάκες πάχους 5 εκ., που συνοδεύονται από ανεστραμμένες βάσεις μαρμαρίνων παραστάδων, τοποθετούνται στο σημείο συνάντησης των παραστάδων της πρόσοψης με το συμφυές παλαιότερο οριζόντιο κυμάτιο. Ο «χριστιανικός» τους χαρακτήρας δηλοποιείται από άτεχνους, σκαλισμένους σε δεύτερη χρήση σταυρούς. Στην ανατολική πλευρά του ναού, αντίστοιχα, μαρμάρινα γείσα κοσμούν τις γωνίες στο ίδιο ύψος. Προστίθενται επίσης κιονίσκοι στην κεντρική κόγχη, στον άξονα του ναού, που προέρχονται από μαρμάρινες παραστάδες παραθύρου. Εντοιχίζονται ανά ένα θωράκιο πάνω από τις πλάγιες θύρες και τροποποιούνται τα παλαιά ανοίγματα των θυρών, που περι-

βάλλονται πλέον από θυρώματα κατασκευασμένα από μάρμαρα ποικίλης προέλευσης με στοιχειώδη γλυπτή επεξεργασία από κακότεχνους σταυρούς. Τα θυρώματα απολήγουν σε χαμηλό τόξο, ενώ περιβάλλονται από ορθογωνικό πλαίσιο με κοίλο κυμάτιο σε δεύτερη χρήση⁵¹. Τα ελαφρά οξυκόρυφα τόξα πάνω από τα θυρώματα συμπληρώνονται με ένα κορνίζωμα πλίνθινο, ενώ το τύμπανο συμπληρώνεται με πλίνθους διατεταγμένες σε οριζόντιες σειρές.

Με αυτό τον τρόπο δημιουργείται μια πολύ αξιόλογη πρόσοψη, που εύστοχα ο Μ. Μπίρης τη χαρακτηρίζει ως αποκλίνουσα στον «αρχαϊσμό»⁵² (Εικ. 9). Ο δημιουργός της πρόσοψης εκμεταλλεύεται το γεγονός ότι οι τέσσερις παραστάδες της πρόσοψης ισαπέχουν⁵³. Το οριζόντιο λίθινο κυμάτιο που σώζεται, τονίζεται στη συνάντηση των παραστάδων με μαρμάρινα μέλη σε υποκατάσταση επικράνων, που υποβαστώνουν θριγκό. Η χρήση απλής οδοντωτής ζώνης διαχωρίζει στα ψηλό-

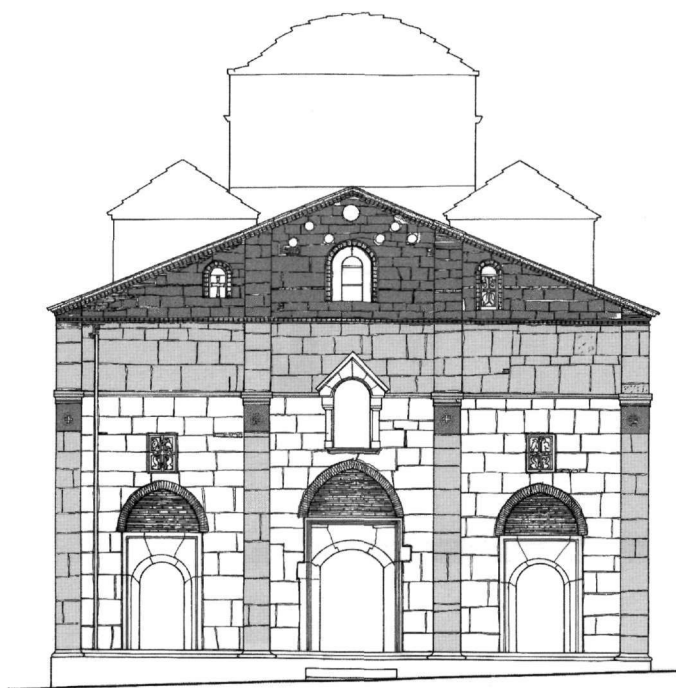
εποχές. Εξάλλου, η μορφή του σταυρού και το λιθοξοϊκό ύψος του θωρακίου στο δεξιό τμήμα του αετώματος θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν μια πολύ πρωιμότερη από το 13ο αιώνα χρονολόγηση. Βλ. και Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 289-290 (στο εξής: *Ελλαδική ναοδομία*).

⁵¹ Ανάλογες διατάξεις θυρωμάτων εφαρμόζονται ευρύτατα στην ύστερη Τουρκοκρατία. Βλ. Χ. Καλλιγά, «Η εκκλησιαστική

αρχιτεκτονική στη Μονεμβασία κατά την Β' Ενετοκρατία και το καθολικό παρεκκλήσι της Αγ. Άννας», *Εκκλησίες*, Α', 246. Μ. Μιχαηλίδης - Α. Χριστοφίδου, «Άγιος Σπυριδώνας Καρδαμύλης», *Εκκλησίες*, Β', 299 κ.ε.

⁵² Μπίρης, «Το καθολικό της Φανερωμένης», 184.

⁵³ Από αριστερά προς τα δεξιά έχουμε απόσταση μεταξύ των παραστάδων 3,62, 3,65 και 3,64 μ.

Εικ. 9. Προσπάθεια διαμόρφωσης μιας τετράστυλης πρόσοψης κλασικού ναού στην ανοικοδόμηση του 18ου αιώνα.

τερα τμήματα την ποιότητα της κατασκευής, που υποβαθμίζεται σημαντικά, και την αισθητική του συνόλου⁵⁴. Αναδύεται λοιπόν η διαμόρφωση μιας πρόσοψης που μιμείται μια «τετράστυλη» όψη με θριγκό και αέτωμα. Πρόκειται για την πρώτη, από όσο είναι γνωστό, «κλασικίζουσα» απόπειρα στη διαμόρφωση πρόσοψης ναού στην ελληνική ναοδομία.

Η φάση της λατινοκρατίας

Περιγράψαμε ήδη ό,τι σωζόταν στο καθολικό το 1670. Ο Γ. Σωτηρίου χρονολογεί παλαιότερη φάση του καθο-

λικού στο 13ο ή το 14ο αιώνα⁵⁵, στηριζόμενος στα δυτικές προέλευσης στοιχεία που επισήμανε, ιδιαίτερα τις παραστάδες της πρόσοψης και την ιδιόρρυθμη μορφή της αψίδας (Εικ. 9). Το σωζόμενο όμως τμήμα της πρόσοψης της Φανερωμένης διαθέτει και γλυπτό λίθινο διάκοσμο. Είναι κατασκευασμένο συμφυές με τη λιθοδομή με τυπική ρωμανική διατομή. Με τον ίδιο τρόπο είναι κατασκευασμένο και το αέτωμα που στεγάζει την κόγχη πάνω από την κεντρική θύρα⁵⁶. Πρόκειται για το χώρο όπου, σύμφωνα με τη ρωμανική πρακτική, ήταν τοποθετημένο λατρευτικό άγαλμα⁵⁷. Επίσης εσώζοντο οι τρεις θύρες με όλα τα στοιχεία της λατινικής τους φάσης και μέρος από τις τέσσερις παραστάδες της πρόσοψης. Ρωμανικής προέλευσης είναι και το κορνίζωμα που σώζεται στο μέσο περίπου της πρόσοψης. Ιδιαίτερη ομοιότητα εμφανίζει με την πρόσοψη του ναού του Αγίου Μιχαήλ της Παβίας⁵⁸, μητρόπολης του λομβαρδικού βασιλείου (Εικ. 10).

Ο Άγιος Μιχαήλ της Παβίας αναπτύσσεται στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με κεντρικό τρούλλο στη διασταύρωση των κλιτών (Εικ. 11). Είναι ένας κλασικά ρωμανικός ναός, που η ανοικοδόμησή του στην παρούσα φάση ολοκληρώθηκε το 1117. Αξιοπρόσεκτη, αν και πιθανότατα τυχαία, είναι η ύπαρξη τετράστυλων στοών που, τόσο στη Φανερωμένη όσο και στον Άγιο Μιχαήλ, διαχωρίζουν το διαμήκες κλίτος εμπρός από το ιερό βήμα. Οικοδομικά ο Άγιος Μιχαήλ στην πρόσοψή του διαθέτει χαμηλότερα την τυπικά ρωμαϊκή διάταξη των γωνιόλιθων, που ενισχύονται από πλίθινες ζώνες. Ψηλότερα οι ζώνες δεν υπάρχουν και η τοιχοδομή γίνεται αποκλειστικά με γωνιόλιθους. Στην αετωματική κορύφωση ο Άγιος Μιχαήλ διαθέτει σε πλήρη ανάπτυξη μια διαμπερή διάταξη λομβαρδικών τοξυλλίων που στηρίζονται σε κιονίσκους. Οι κιονίσκοι εδράζονται στην τοιχοποιία της πρόσοψης που αναπτύσσεται καθ' ύψος βαθμιδωτά.

⁵⁴ Είναι γνωστό ότι στην Β' Ενετοκρατία στην Ελλάδα κτίστηκαν ναοί με συμφυή στο λίθο κυμάτια και γλυπτές παραστάσεις, βλ. Καλλιγά, ό.π. Η απουσία αυτής της τεχνοτροπίας από την τελευταία φάση του καθολικού της Φανερωμένης μπορεί να αποδοθεί στο γεγονός ότι το μοναστήρι, όπως διαφαίνεται από την αλληλογραφία του αγίου Λαυρεντίου με τους Τούρκους, δεν ανέπτυξε καθόλου σχέσεις με τους Βενετούς. Εξάλλου, όπως αποδεικνύεται, το καθολικό συμπληρώθηκε μετά την Β' Ενετοκρατία.

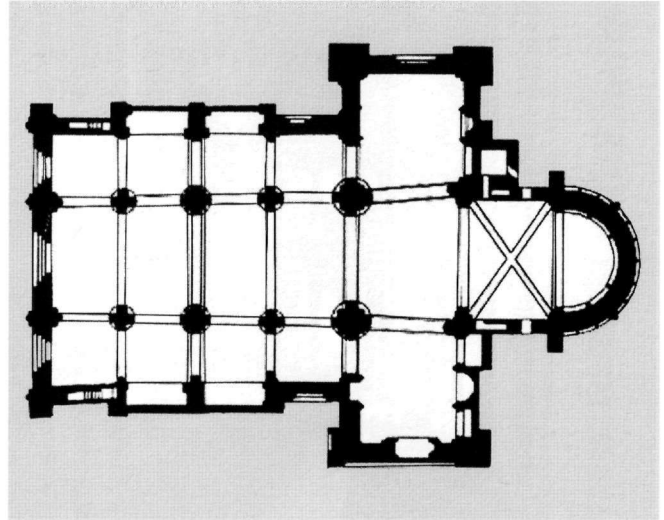
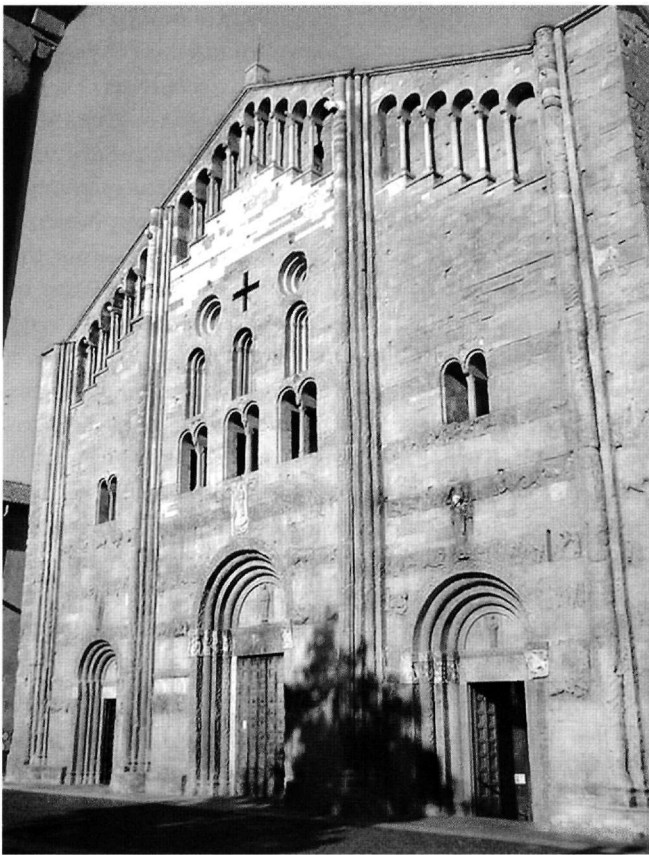
⁵⁵ Σωτηρίου, «Μονή Φανερωμένης», 119.

⁵⁶ Πολύ εύστοχα ο Μ. Μπίρης επισημαίνει ανάλογο στοιχείο στις δυτικές όψεις άλλων αθηναϊκών ναών της Τουρκοκρατίας. Πρόκειται για μια από τις λατινογενείς επιβιώσεις της αθηναϊκής ναο-

δομίας κατά την Τουρκοκρατία, βλ. Μπίρης, «Το καθολικό Φανερωμένης», 184. Η διαφορά είναι ότι στον Άγιο Μιχαήλ υπάρχει κόγχη για τη στέγαση αγάλματος, ενώ στη Φανερωμένη εσοχή που πιθανότατα σε δεύτερη χρήση χρησιμοποιήθηκε προς επιζωγράφηση.

⁵⁷ Μνημονεύουμε εδώ, εκτός από τον Άγιο Μιχαήλ της Παβίας (B. Fletcher, *A History of Architecture on the Comparative Method*, Λονδίνο 1961, 320-323. Pepe Gian Carlo, *La reale basilica di San Michele magio la sua storia e il suo degrado*, Pavia 1997), τον καθεδρικό ναό του Bitonto.

⁵⁸ Fletcher, ό.π., 320.

Εικ. 10-11. Η πρόσοψη και η κάτοψη του ναού του Αγίου Μιχαήλ στην Παβία.

Στη Φανερωμένη οι τοιχοδομές της Λατινοκρατίας στο σύνολό τους σώζονται μόνο χαμηλά μεγωνιόλιθους εμπλουτισμένους στην ανατολική όψη με σποραδική χρήση πλίνθων (Εικ. 3 και 4).

Οι τρεις πύλες διατηρούν ακόμη το παλαιότερο περιγραμμά τους, επιμελώς λαξευμένο στο λίθο. Σώζονται ακόμη και οι παραστάδες που στήριζαν το υπέρθυρο και τα θυρόφυλλα στην εσωτερική επιφάνεια του τοίχου. Με το ελαφρά οξυκόρυφο σχήμα τους μορφώνουν έναν τύπο υστερορωμανικού θυρώματος. Την ίδια μορφή είχαν τα παλαιότερα πλάγια παράθυρα. Μια προσεκτική παρατήρηση στα αντίστοιχα σημερινά παράθυρα αποκαλύπτει τα δομικά συμπληρώματα γύρω τους, που έκλεισαν μεγαλύτερα οξυκόρυφα ανοίγματα.

Οι υψίκορμοι κίονες που χωρίζουν τα κλίτη και τα με-

ταξύ του ημικυκλικά τόξα θυμίζουν ανάλογες διατάξεις δυτικών βασιλικών⁵⁹ (Εικ. 12). Οι παραστάδες όμως της πρόσοψης δεν αντιστοιχούν στους άξονες των κιονοστοιχιών, όπως συμβαίνει στη ρωμανική αρχιτεκτονική⁶⁰. Όσον αφορά στη στέγαση του λατινικού ναού, με βεβαιότητα μπορούμε να θεωρήσουμε ότι τα πλάγια κλίτη στεγάζονταν με σταυροθόλια με νευρώση, ανάλογη με τα δύο σωζόμενα στα δυτικά άκρα. Ορίζεται έτσι και το ύψος των πλάγιων κλιτών. Με δεδομένο τα λίγα παράθυρα στους πλάγιους τοίχους, αλλά και το παράδειγμα άλλων τρίκλιτων λατινικών ναών στην Ελλάδα και τη Δύση, θεωρούμε ότι ο ναός διέθετε φωταγωγό (Εικ. 14).

Το ερώτημα είναι αν ο ναός αυτός κτίστηκε από τους Λατίνους εισβολείς, για να εξυπηρετηθούν δικές τους

⁵⁹ Αναφέρουμε ενδεικτικά τη Saint-Savin sur Cartempe του 11ου αιώνα στη Γαλλία. Ζ. Oltenburg, *L'épopée des cathédrales*, Παρίσι 1972, τον καθεδρικό ναό της Pisa κ.ά.

⁶⁰ Ο Γ. Σωτηρίου ισχυρίζεται το αντίθετο και προσπαθεί να το

δικαιολογήσει, βλ. Σωτηρίου, «Μονή Φανερωμένης», 117. Πρόκειται βέβαια για παρανόηση που οφείλεται στην εσφαλμένη αποτύπωση της κάτοψης, την οποία είχε στη διάθεσή του.

Εικ. 12. Το εσωτερικό του ναού της Αγίας Σαββίνας και του Αγίου Κυπριανού στη St. Savinne στη Γαλλία.

θησκευτικές ανάγκες, ή αποτελούσε μία ακόμη από τις ορθόδοξες φραγκοβυζαντινές εκκλησίες που κτί-

στηκαν την εποχή αυτή⁶¹. Στοιχείο που συνηγορεί στην πρώτη άποψη είναι η διαμόρφωση μιας, απόλυτα ρωμανικής μορφολογίας, πρόσσης στο μνημείο (Εικ. 14). Όπου συνέβη αυτό, το κτίσμα χρησιμοποιήθηκε από τους Λατίνους⁶². Αντίθετα, οι φραγκοβυζαντινοί ναοί διατηρούν σποραδική τη χρήση δυτικών στοιχείων, ενώ το σύνολο εμμένει στους βυζαντινούς τρόπους δομής⁶³. Τη δεύτερη άποψη ενισχύει η μορφή του τριμερούς βήματος που συνιστά μια αυστηρή βυζαντινή σύνθεση, σε αντίθεση με τα βήματα των λατινικών ναών της εποχής, που κτίζονται ακριβώς πάνω στα δυτικά πρότυπα⁶⁴. Στη Φανερωμένη, πάντως, διανοίγονται περιμετρικά στο εσωτερικό ημικύκλιο της κεντρικής αψίδας εννέα κόγχες, που ο Γ. Σωτηρίου αποδίδει σε δυτικές επιδράσεις⁶⁵. Στην πραγματικότητα, με την προσθήκη δύο ακόμη αψίδων επικοινωνίας στους πλάγιους τοίχους, που είναι ισοπλατείς με τις κόγχες, δημιουργούνται έντεκα αψιδώματα που περιβάλλουν την Αγία Τράπεζα. Πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό συμβολικό στοιχείο στη διαμόρφωση των αψίδων του ιερού βήματος στη δυτική αρχιτεκτονική, που έχει ως πρότυπο την εκκλησία του Cluny III στη νότια Γαλλία⁶⁶.

Το πάχος των τοίχων, σε συνδυασμό με την απουσία αντηρίδων⁶⁷, δείχνει ότι ήταν δυνατό να υπήρχε κάλυψη είτε με σταυροθόλια είτε με ενιαία καμάρα. Τα σωζόμενα στη δεύτερη φάση δυτικά σταυροθόλια με νευρώσεις μας οδηγούν στην πρώτη επιλογή. Η ξυλόστεγη κάλυψη των σταυροθολίων δεν ήταν άγνωστη στα λατινικά μνημεία της εποχής αυτής⁶⁸. Τα ύψη, στα οποία πραγματοποιήθηκε αυτή η στέγαση, μπορούν να υπολογισθούν αναλογικά από τη σύγκριση με όμοια δυτικά

⁶¹ Για το θέμα βλ. Χ. Μπούρας, «Η φραγκοβυζαντινή εκκλησία της Θεοτόκου στο Ανήλιο (τ. Γκλάτσα) της Ηλείας», *ΔΧΑΕ* IB' (1984), 239 κ.ε.

⁶² Σημειώνονται οι νάρθηκες της μονής του Δαφνίου (Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 114-117), ο ναός της Βλαχέρνας στην Ηλεία, καθώς και οι λατινικοί ναοί της Αγίας Σοφίας στην Ανδραβίδα, της Ίσοβας, της Στυμφαλίας (Ν. Μουτσόπουλος, «Η Παναγία καὶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος τῆς Ίσοβας. Συμβολή στή φραγκική μοναστηριακή ἀρχιτεκτονική τῆς Ἑλλάδος», *Τεχν.Χρον.*, τχ. 381-382 (1956), 381-382. Α. Ορλάνδος, «Ἡ φραγκική ἐκκλησία τῆς Στυμφαλίας», *Melanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, Αθήναι 1955, 1-18), η Αγία Παρασκευή στη Χαλκίδα (R. Traquair, «Frankish Architecture in Greece», *JRIBA* 2 (1923).

⁶³ Η Θεοτόκος στο Ανήλιο, η Βλαχέρνα της Ηλείας, η εκκλησία του Μέρμπακα κ.ά. αποτελούν παραδείγματα αυτής της τάσης.

⁶⁴ Στην Παναγία της Ίσοβας το ιερό βήμα είναι πεντάπλευρο, στον Άγιο Νικόλαο είναι σχήματος κυκλικού, ενώ στην Αγία

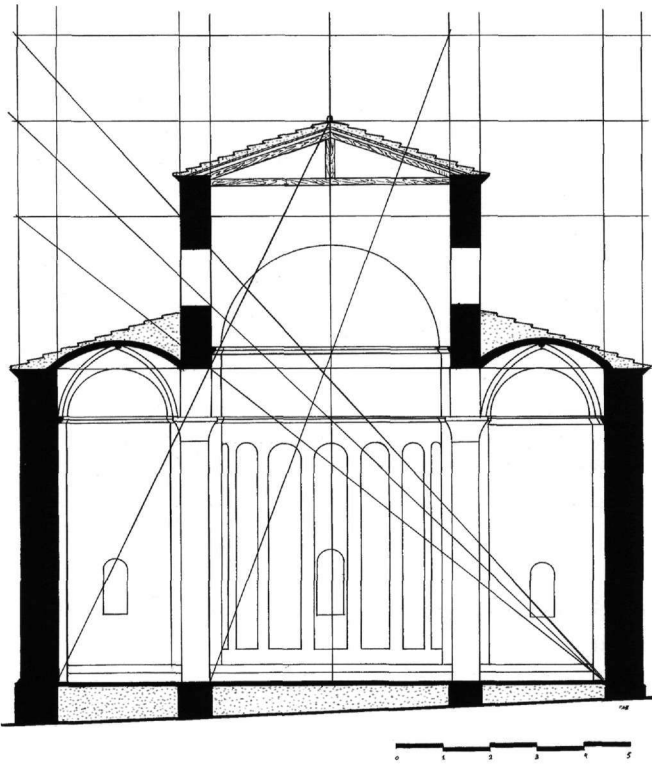
Σοφία της Ανδραβίδας είναι τετράγωνο με σταυροθόλια και νευρώσεις. Με τον ίδιο τρόπο διαμορφώνεται το ιερό βήμα στην εκκλησία της Στυμφαλίας, καθώς και στην Αγία Παρασκευή της Χαλκίδας.

⁶⁵ Σωτηρίου, «Μονή Φανερωμένης», 116. Τα αψιδώματα αυτά, κατά την άποψή μας, διαμορφώθηκαν με εκσκαφή κατά τη λατινική φάση στο μέχρις ενός ύψους σωζόμενο βυζαντινό τοίχο του ιερού βήματος και συμπληρώθηκαν στην υπερκείμενη προσθήκη που κατασκεύασαν οι Λατίνοι.

⁶⁶ Oltenburg, ό.π. (υποσημ. 59), 58-66.

⁶⁷ Πουθενά στις τοιχοποιίες της μονής δεν διασώθηκαν ίχνη αντηρίδων.

⁶⁸ Υπενθυμίζουμε την Αγία Παρασκευή στη Χαλκίδα, βλ. και Ι. Στρυγκόφσκι, «Παλαιά βυζαντινή βασιλική ἐν Χαλκίδι», *ΔΙΕΕ* Β' (1885), 713 κ.ε. F. Enlart, «Quelques monuments d'architecture gothique à Grèce» *RAC* 4 (1897), 311. Επίσης την Παναγία και τον Άγιο Νικόλαο της Ίσοβας, βλ. Μουτσόπουλος, ό.π. (υποσημ. 62).

Εικ. 13. Αναπαράσταση της κατά πλάτος τομής του λατινικού ναού της Φανερωμένης.

μνημεία. Σημειώσαμε προηγουμένως την ομοιότητα της πρόσοψης του καθολικού της μονής Φανερωμένης με την πρόσοψη του Αγίου Μιχαήλ της Παβίας. Διαπιστώσαμε πως οι γεωμετρικές χαράξεις του Αγίου Μιχαήλ συμπίπτουν με κρίσιμες χαράξεις της Φανερωμένης. Εφαρμόζοντας τις χαράξεις, όσον αφορά τον κεντρικό φωταγωγό, είναι δυνατό να ορίσουμε τα ύψη των στοιχείων του μεσαίου κλίτους. Πρέπει να επισημάνουμε

την αντιστοιχία των χαράξεων με τις διαφοροποιήσεις της τοιχοδομίας του μνημείου, που ήδη έχουν εκτεθεί και που επιβεβαιώνουν τη συγγένεια των δύο μνημείων⁶⁹.

Λόγω της μη σύμπτωσης των αξόνων της εσωτερικής κιονοστοιχίας και των κεντρικών παραστάδων, που εκτείνονταν σε όλο το ύψος της πρόσοψης, υποχρεωτικά η πρόσοψη κατέληγε σε ένα ενιαίο αέτωμα, όπως και στον Άγιο Μιχαήλ της Παβίας (Εικ. 14 και 15). Λομβαρδικά τοξύλλια είναι πιθανό να διακοσμούσαν την απόληξη της πρόσοψης⁷⁰. Ο Λαμπάκης αναφέρει την ανεύρεση χρωματιστού υαλογραφήματος που αποδίδει σε παλαιότερη φάση του μνημείου. Πράγματι, και στον Άγιο Μιχαήλ της Παβίας υπήρχε λιθογραφία του 1840, σύμφωνα με την οποία φαίνεται μεγάλος στρογγυλός φεγγίτης στην πρόσοψη⁷¹.

Στη Φανερωμένη, λόγω απουσίας υπερώνων, θα υπήρχαν πλάγια ανοίγματα, όπως και ο απαραίτητος στις ρωμανικές κατασκευές κεντρικός φεγγίτης. Η μορφή των ανοιγμάτων αυτών μας είναι άγνωστη. Η κόγχη που υπάρχει στο κέντρο της πρόσοψης μάλλον έφερε δύο κιονίσκους ρωμανικής τεχνοτροπίας. Οι θύρες και τα παράθυρα πιθανότατα έφεραν οξυκόρυφα τόξα, που διαμόρφωναν δυτικής τεχνοτροπίας πυλώνες. Στις θύρες διασώζονται σήμερα οι εσωτερικές παραστάδες, όπου στηρίζονταν το οριζόντιο ανώφλιο που έφερε το υπερκείμενο κτιστό τύμπανο⁷². Είναι προφανής μια προσπάθεια ρωμανικής μνημειακότητας.

Ο ναός που κτίστηκε κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας στη μονή Φανερωμένης στη Σαλαμίνα αποτέλεσε μια λαμπρή προσπάθεια, που δεν μπορεί να ερμηνευθεί στα πλαίσια μόνο της εξυπηρέτησης λατρευτικών αναγκών. Για τη Σαλαμίνα την περίοδο της Φραγκοκρατίας λίγα είναι γνωστά. Στη συνθήκη διανομής των σταυροφόρων, η Σαλαμίνα περιλαμβάνεται στο μερίδιο των Βενετών⁷³. Ενενήντα χρόνια αργότερα το νησί φαίνεται

Ο ίδιος, «Le monastère franc de Notre Dame d'Isova», *BCH* LXXX (1956), 76-94.

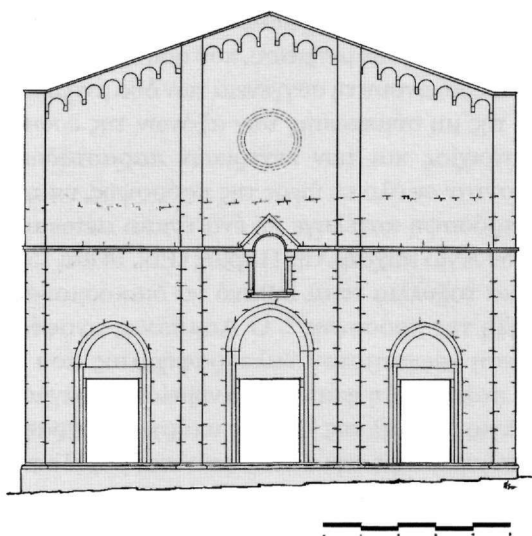
⁶⁹ Πιστεύουμε πως οι τεχνίτες που έκτισαν τη λατινική εκκλησία της Φανερωμένης είχαν στα χέρια τους τα «σχέδια» κάποιας εκκλησίας (του Αγίου Μιχαήλ της Παβίας), την οποία επιχείρησαν, κατά το δυνατό, να αντιγράψουν. Βασική προϋπόθεση αυτής της αντιγραφής ήταν να επιχειρήσουν να τηρήσουν τις γεωμετρικές χαράξεις του Αγίου Μιχαήλ στη νέα εκκλησία. Η υπόθεση επιβεβαιώθηκε από τις παρατηρήσεις στα σχέδια.

⁷⁰ Εφόσον το εύρημα που μνημονεύει ο Λαμπάκης (θραύσμα υαλογραφημένο) αληθεύει, ο ναός πιθανώς έφερε κυκλικό φεγγίτη με ρόδακα, Λαμπάκης, «Φανερωμένη 1884», 1.

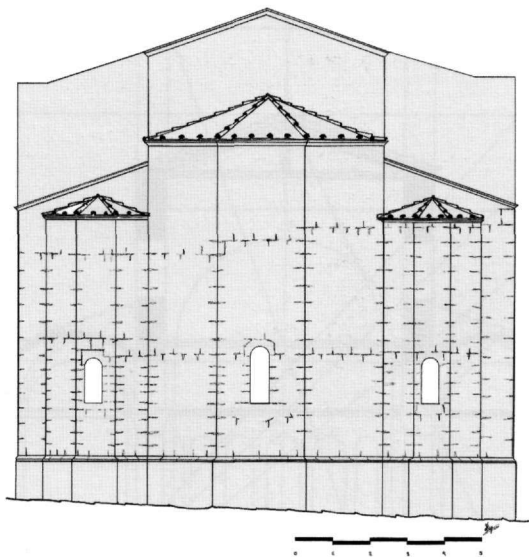
⁷¹ Βλ. και Ν. D. Lazze Balzarini, *I restauri de San Michele, Pavia (1860-1870)*, Pavia 1997.

⁷² Η δυνατότητα κατασκευής διακοσμητικών γλυπτών για τους πυλώνες και τα παράθυρα υπήρχε στην Αττική κατά το 13ο-14ο αιώνα, λόγω των εργαστηρίων που λειτουργούσαν στην πόλη της Αθήνας. Βλ. και Α. Ευγγόπουλος, «Φραγκοβυζαντινά γλυπτά ἐν Ἀθήναις», *ΑΕ* 1931-1932, 70 κ.ε. Επισημαίνουμε την ταύτιση των χαράξεων του ταφικού τόξου, που έχει αναπαραστήσει ο Ευγγόπουλος από την Ακρόπολη με τις χαράξεις οξυκόρυφων τόξων στις θύρες της Φανερωμένης.

⁷³ W. Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα*, Αθήνα 1960, 68.

Εικ. 14. Αναπαράσταση της δυτικής πλευράς του λατινικού ναού.

Εικ. 15. Αναπαράσταση της ανατολικής πλευράς του λατινικού ναού.

να βρίσκεται στην εξουσία του Δούκα των Αθηνών. Το 1294 δωρίζεται, μαζί με άλλα κάστρα της Εύβοιας, στο νεαρό λομβαρδό ιππότη Βονιφάτιο της Βερόνας, που ήταν εγκατεστημένος στην Εύβοια⁷⁴. Δεν είναι απίθανο η εκκλησία της Φανερωμένης να αποτέλεσε ένα φιλόδοξο έργο του δραστήριου ιππότη. Ένα τέτοιο έργο οπωσδήποτε έγινε λίγο μετά το 1294 και πριν ο Βονιφάτιος συμμαχήσει και συμπεθερέψει με τους Καταλανούς το 1316, οπότε και πέθανε⁷⁵. Σε κάθε περίπτωση η λειτουργία του ναού ως λατινικής εκκλησίας δεν πρέπει να διήρκεσε παρά λίγα χρόνια, δεδομένου ότι το 1338 η Σαλαμίνα φαίνεται να βρίσκεται στα χέρια των Ελλήνων⁷⁶.

Η βυζαντινή φάση

Η κόγχη του ιερού βήματος, όπως έχει επισημανθεί από παλαιότερους ερευνητές, δεν συμπορεύεται τυπολογικά με τη σύνθεση του υπόλοιπου ναού στη φάση του 18ου αιώνα. Συμπληρώνουμε ότι δεν συμπορεύεται, επίσης, με την κόγχη της λατινικής εκκλησίας του 13ου ή

14ου αιώνα. Στις αψίδες του ιερού βήματος, εξάλλου, το χαμηλότερο τμήμα κτίζεται με δόμους μικρότερου ύψους από τη μέση ζώνη των αψίδων. Η διαφορετική μορφή των κοσμητών των παραβημάτων και των πλάγιων κλιτών, καθώς και το διαφορετικό υλικό των λοξότμητων γείσων του ιερού βήματος, αποτελούν ισχυρές ενδείξεις ότι ο λατινικός ναός κτίστηκε σε προϋπάρχον υπόβαθρο παλαιότερου βυζαντινού ναού. Μπορούμε με ασφάλεια να κατατάξουμε στα στοιχεία της βυζαντινής φάσης το στυλοβάτη των κιονοστοιχιών και το χαμηλότερο τμήμα του ιερού βήματος. Χωρίς όμως δραστικότερη σε βάθος οικοδομική τεκμηρίωση δεν είναι δυνατό να διατυπωθούν ασφαλή συμπεράσματα⁷⁷.

Συμπεράσματα

Η λατινική εκκλησία στη μονή Φανερωμένης ήταν μια τρίκλιτη βασιλική με σταυροθόλια στα πλάγια κλίτη και ξυλόστεγο κεντρικό κλίτος. Εκπληκτική ομοιότητα παρουσιάζει η πρόσοψή της με τους λομβαρδικούς ρωμανικούς ναούς, ενώ το ιερό βήμα ακολουθεί πρότυπα της

⁷⁴ Ό.π., 244.

⁷⁵ Ό.π., 245.

⁷⁶ Ό.π., 327.

⁷⁷ Στη μονή Φανερωμένης είναι απαραίτητη η ανασκαφική έρευ-

να. Μόνο έτσι θα είναι δυνατό να διερευνηθεί τόσο ο βυζαντινός ναός, όσο και η άποψη του Δ. Πάλλα για ύπαρξη παλαιοχριστιανικού μνημείου και του Βέη για ανέγερση του ναού επί των ερείπων αρχαίου ναού της Σκιράδος Αθηνάς.

γαλλικής ρωμανικής σχολής. Η σύνθεση αυτών των δύο τάσεων μπορεί να ερμηνευθεί, αν λάβουμε υπόψη ότι ο μεν κυρίαρχος βαρώνος ήταν Λομβαρδός, ενώ ο Λατίνος επίσκοπος ήταν Γάλλος. Κτίστηκε πάνω σε παλαιότερη βυζαντινή εκκλησία, της οποίας υπολείμματα σώζονται στη βάση του ιερού βήματος στο νότιο και στο βορεινό τοίχο. Δεν είναι μέχρι σήμερα γνωστά στον ελλαδικό χώρο άλλα δείγματα ναών λομβαρδικής σχολής⁷⁸. Η μικρή διάρκεια, που πρέπει να λειτούργησε ως λατινική εκκλησία, δικαιολογεί την απουσία σχετικών ειδήσεων γι' αυτή. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει η ανασκευή και συμπλήρωση της λομβαρδικής πρόσοψης του λατινικού ναού στις αρχές του 18ου αιώνα σε

μια νέα, κλασικιστικής έμπνευσης, μορφοπλαστική οργάνωση αρχαίου προστώου.

Το χαρακτηριστικό του καθολικού της μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα συνίσταται στην κατά καιρούς ανοικοδόμηση και στην περιοδική ερείπωση του ναού. Ο λατινικός, παραδείγματος χάριν, ναός διατήρησε τη διάταξη του παλαιότερου βυζαντινού βήματος. Στο μεταβυζαντινό κτίσμα αξιοποιήθηκε η λομβαρδική πρόσοψη και διατηρήθηκε η λατινική διάταξη της αψίδας του ιερού βήματος. Σε κάθε όμως ανασκευή, είτε στη λατινική του φάση είτε στη μεταβυζαντινή, το νέο κτίριο παρουσίαζε ενότητα μορφών και σύνθεσης, ώστε να αναδεικνύει τον επιδιωκόμενο αρχιτεκτονικό χαρακτήρα.

Grigoris A. Poulimenos

THE LATIN PHASE OF THE KATHOLIKON OF THE PHANEROMENI MONASTERY AND THE REBUILDING IN THE OTTOMAN PERIOD

The Phaneromeni monastery on Salamis was founded by Hosios Laurentios in 1670 and soon became the religious centre of the island (Figs 1 and 2). The katholikon of the monastery was dated to the late seventeenth century by Georgios Soteriou. However, in the light of considerable evidence now available, a new documentation of the monument was considered necessary, in which several chronological phases can be detected (Figs 7 and 8).

Study of the monastery archives revealed that the present katholikon is not a late seventeenth-century building as was hitherto believed, but dates from the early eighteenth century; it can be dated securely between 1718 and 1732. The

katholikon of this phase was not built on its own foundations but on those of a pre-existing ruined church, to which a new roof and dome were added (Figs 3, 4, and 6).

Thorough investigation of the structure of the building led to the discovery of many kinds of masonry, indicating that there are remains from the period of the Latin Occupation (13th-14th century) as well as of the Byzantine Age. The morphological and typological analysis of the katholikon unmasked a Latin church and suggested that the bema belonged to an earlier Byzantine church (Fig. 5).

The Latin church, which was probably built between 1296 and 1317, belongs to the "Romanesque Lombardish School",

⁷⁸ Στην Ελλάδα υπάρχουν δείγματα φράγκικων ναών, αλλά κανένας δεν πληροί τις τυπολογικές προϋποθέσεις της παραλλαγής των λομβαρδικών ναών.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1-2: Κ.Σ. Παπαιωάννου, *Τα ελληνικά μοναστήρια σαν αρχιτεκτονικές συνθέσεις*. Εικ. 3, 4, 6-9, 13-15: Σχέδια του συγγραφέα. Εικ. 5: Φωτογραφία του συγγραφέα. Εικ. 10-11: N. M., Lazze Balzarini, *I restauri del San Michele, Pavia*. Εικ. 12: Z. Oltenburg, *L'épopée des cathédrales*.

although the bema was influenced by patterns of the “French Romanesque School”. To date, this is the only such monument known in Greece. The Latin church was a three-aisled basilica with wooden roof, with a fanlight, and groined vaults covering the lateral aisles. The bema preserves the form introduced in the church of Cluny III and the façade resembles that of St Michael in Pavia. The façade of the Latin church was quite well preserved until the early eighteenth century, when it was considerably restructured at the time of the building of the new church. A new four-column façade with entablature and pediment was added to give a Classicizing appearance (Figs 10-15).

The katholikon of the Phaneromeni monastery in its eighteenth-century phase was the model for the three-aisled basilicas with dome in southern Greece, while its façade introduced for the first time on such a scale the Western architecture of Classicism in Greece. All these modifications were made to a Romanesque Lombardish church, which in its turn was based on a Byzantine church whose bema is still quite well preserved (Figs 7, 8, and 13). However, whether the Byzantine church was built on top of the ancient temple of Athena Skiras, as some researchers maintain, cannot be confirmed.